

Kultúrák között

Edward Said: *Orientalizmus*. Budapest: Európa, 2000. 666 p.

Klasszikus művek hazai kiadásához nem kell alkalom, és – e recenzió szerzőjének nem kis szerencséjére – nem is kell különösebben ajánlani azokat az olvasóknak. A hírük megelőzi őket, Edward W. Said *Orientalizmus* című műve esetében pedig erre különösen hosszú idő, huszonnégy év állt rendelkezésre. Nehéz volna ezen a néhány oldalon összefoglalni a hatalmas empirikus adathalmazt mozgató, két, önmagában is nagy hatású, ugyanakkor helyenként ellentmondásos, egymással pedig első látásra csak nehezen összhangba hozható elméletet – Foucault diskurzuselméletéről és Gramsci hegemoniaelméletéről van szó – felvonultató munkát, amely a kultúrák közötti kommunikáció természetére, a kulturális reprezentációk súlyos elméleti és gyakorlati problémáira irányította a figyelmet. Eközben váratlan indulatokat korbácsolt az irodalomtudománytól a történettudományig, a művészettörténettől a kulturális antropológiáig, és ha nem is oka, de egyik legfontosabb katalizátora volt egy mára lényegében önálló tudományterületté váló kutatási irányzat létrejöttének. A posztkoloniális művelődéskritika, különösen a kultúrakutatás és az irodalomtudomány területén az eltelt két évtizedben szó szerint könyvtárnyi irodalmat hozott létre, a posztkolonializmus elméleti alapjain pedig virágoznak a *subaltern studies* kifejezéssel jelzett egyetemi programok.

És ha minderről akár csak egy-egy bővített mondatban esnék is szó, még akkor is ott van maga a szerző, a jó módú jeruzsálemi keresztény-palesztin családból származó, a Princeton Egyetemen diplomát szerző, ma a Columbia Egyetemen oktató Edward Said, az amerikai irodalomtudomány egyik nagy hatású teoretikusa, aki a társadalomtudományok szempontjából is jelentős, bár kétségtelenül ellentmondásosan megítélt teljesítménnyel állt elő. Tagja volt a Palesztin Nemzeti Tanácsnak, mára Arafat egyik legfőbb bírálójaként szinte hetente jelentet meg írásokat a palesztin kérdésről, következetesen elutasítja a Nobel-békedíjjal jutalmazott oslói békeszerződést, de akit ennek ellenére józan izraeli és amerikai ellenfelei nagyra becsülnek, nem tartanak fundamentalistának, sőt éppen ellenkezőleg, művelt humanistának gondolják. Said publicisztikáiban és előadásában gyakran és élesen bírálja a globalizációt, a neokonzervatív gazdasági ideológiát, ennek ellenére legutóbb éppen a *Financial Times* vette védelmébe, amikor a közelmúltban megjelent életrajzi kötete (vö. Said 2000; Elon 2000) nyomán értelmetlen és rosszindulatú támadást intézett ellene egy izraeli társadalomkutató. Edward Said esetében a szerző élettörténeti tapasztalatai és az általa írt mű közötti összefüggések jelentőségét aligha lehetne tagadni.

A kései – de nem elkésett – magyar kiadást talán magyarázza a tény, hogy a tárgyalt téma távol esik a magyar társadalomtudományi és irodalomtudományi kutatások fő csapásirányaitól, és – a lehetséges analógiák ellenére – a mű megjelenését követő viharos

(identitás)politikai csatározások kevésbé tűnhettek relevánsnak a hazai kutatók, könyvkiadók számára. A kiadás elmaradása a nyolcvanas években abból a szempontból talán váratlan, hogy az államszocialista rendszer imperializmusellenessége igazolására remek alkalmat kínált volna a nagy hatású könyv. Másfelől azért is furcsállható, mert Magyarországon többek között Kőrösi Csoma Sándor, Vámbéry Ármin és Goldziher Ignác nevével fémjelezhető, napjainkig jelentős Kelet-kutatás folyt és folyik, valamint hogy a Kelettel való „foglatosság” a 19. század folyamán nem kevésbé fontos témát érintett, mint a magyar nép és nyelv eredete, egyszersmind a nemzeti identitás kanonikus alap-történetének megalkotása. A keleti „szál” elvezet egészen az építészetig (Lechner Ödön) és az iparművészetig (Zsolnay család kerámiai), jelezve, hogy különösen a 19. század második felében a Kelet iránti érdeklődés szinte minden olyan területen megjelent itt-hon is, amelyen Nyugat-Európában.

A viharos fogadtatású könyvvel kapcsolatban az első fontos dolog, amit el kell mondani, hogy – legalábbis a tudományos szóhasználatban – módosította magának az orientalizmus szónak a jelentését. Ami Said könyvének közreadásáig a keleti művészet, történelem, nyelvek, kultúrák, filozófiák akadémikus tanulmányozását, esetleg irodalmi, képzőművészeti megjelenítését jelentette, az attól fogva egy hatalmi attitűdöt, a kelet – ideológiai alapokon nyugvó – szisztematikus megkonstruálását, téves reprezentálását kezdte jelenteni egy meglehetősen széles értelmiségi, tudományos körben. Míg azonban a már korábban kialakult, nagy tradícióval rendelkező szaktudományok és különösen az orientalisztika tudománya nem lelkesedett az új jelentéstartalomért, addig (mások mellett) azok az olvasók, akik a volt gyarmatokról Amerikába és Nyugat-Európába vándorolt családok leszármazottai voltak, és Saidhoz hasonlóan értelmiségi karriert futtattak be, esetleg akadémiai környezetbe kerülve, valóságos revelációként élték meg a könyvet. Partha Chatterjee a posztkoloniális elmélet egyik ismert szerzője, így ír akkori érzéseiről:

„Soha nem fogom elfelejteni azt a napot, amikor elolvastam az »Orientalizmust«. [...] Emlékszem, mert éppen [calcuttai] házunkat festettük és minden a feje tetején állt. Ülttem a szobámban a földön... és olvastam Edward Saidot, akinek addig még nem találkoztam egyetlen írásával sem. Egész nap csak olvastam, még az után is, hogy a festők elmentek, sőt jócskán belecsúsztam az olvasással az éjszakába. [...] Számomra, aki egy sikeresen megvívott gyarmati szabadságharc gyermeke voltam, az »Orientalizmus« olyan dolgokról beszélt, amelyeket hosszú idő óta éreztem, de nem találtam rá arra a nyelvezetre, amellyel ilyen világos formában kifejezhettem volna. Úgy tűnt, hogy mint olyan sok nagy könyv, ez is azt mondta ki, amit én is mindig ki akartam fejezni” (Chatterjee 1992:194).

A könyvvel kapcsolatos későbbi kritikák egy – talán nem a legkifinomultabb, de elég hangos – része pontosan ezt fogalmazta meg, amikor az *Orientalizmust* elméletileg diffúznak, metodológiailag következetlennek, történetileg pontatlannak, erősen konstruálnak nevezve azt állította, hogy a könyv elsöprő sikere végeredményben annak köszönhető, hogy egy problematikus identitás megalapozásához szolgált afféle ideológiai manifesztumként.

Az *Orientalizmus* valóban sok és jogos bírálatot váltott ki a fentebb említett témákban, ám a kritikák megfogalmazóinak tekintélyes része alkalmat talált arra is, hogy saját addigi, Kelet és Nyugat viszonyával kapcsolatos álláspontját újragondolja saját kutatási

területén belül. Said könyve sokakat nemcsak E. M. Forster, Kipling, Joseph Conrad újraolvasására ösztönzött, hanem arra is, hogy feltárják az *Orientalizmus* kevésbé explicit elméleti alapjait, és újragondolják az ezekhez szorosabban vagy lazábban kapcsolódó Marx, Nietzsche, Freud, Sartre téziseit a különböző kultúrák között kialakult viszonyokra vetítve.

A továbbiakban egyetlen részprobléma illusztrálására szeretnék szorítkozni. Azt nem remélhetem, hogy ez az egyetlen elem magába sűríti a könyv egészének izgalmas, sodró lendületét, lenyűgöző hangulatát, sokféle elágazó mondanivalóját, sőt tartok tőle, pontosan ellenkező hatású lesz. Mégis talán rámutat arra, hogy az *Orientalizmus* egyik legfőbb érdeme, hogy minden ellentmondásossága ellenére is egy rendkívül gondolatébresztő, a legkülönfélébb tudományokban dolgozó szakemberek számára inspiráló mű.

Mi is az orientalizmus Edward Said szerint, ha nem a korábban jelzett akadémikus tevékenység? A könyv előszavában ennek meghatározására Said több definíciószerű állítást is tesz, meghatározásai azonban nem mentesek az ellentmondásoktól. Erre mutat rá James Clifford – az 1980-as és 1990-es évek egyik legjelentősebb, a kultúrakutatás elméleti dimenzióival foglalkozó teoretikusa –, aki szigorú vizsgálatnak vetette alá Said szövegét (Clifford 1994). Clifford a *The Predicament of Culture* című könyvében – szintén klasszikus mű, amely tíz évvel annak megjelenése után egy egész fejezetet szentel az *Orientalizmus*nak – példák segítségével mutatja meg, hogy mikor a szerző az orientalizmusra mint az orientalisták tevékenységére vagy a Kelettel foglalkozó intézmények (például a gyarmati adminisztráció) munkájára utal, akkor feltételezi, hogy ezeknek a tevékenységeknek van valamiféle – a való világban empirikusan minden mástól jellegzetesen különböző és jól elkülöníthető – tárgya. Sarkosan fogalmazva, ez a tárgy maga a Kelet. Said más meghatározásai viszont – azok, amelyek az orientalizmust olyan gondolkodásmódként határozzák meg, amely maga hozza létre azt a különbségtételt, aminek eredményeként előáll Kelet és Nyugat – a tárgyat (a Keletet) csak mint mentális konstrukciót feltételezik. Helyenként tehát – vonja le a következtetést Clifford – az orientalizmus egy létező dolgot reprezentál (Said érvelésével összhangban, félreprezentál), máskor pedig egy nem létező dolgot konstruál, és mint létezőt tételez. A felmerülő probléma itt lényegében a reprezentáció sokat vitatott kérdése. Said a könyv előszavában jelzi, hogy elmélete kialakításában sokat köszönhet Michel Foucault diskurzuselméletének: ha Said írását Foucault elméletének keretében értelmezi az olvasó, akkor a reprezentáció nem lehet téves, mert nincs mit reprezentálni, hiszen a tárgyat (a Keletet) maga a diskurzus hozza létre. Ennek az elméleti álláspontnak a gyakorlati következménye lehet akár az is, hogy az orientalizmus fájóan sztereotipikus, leegyszerűsítő, és gyakorta lenéző képén aligha lehet javítani, hiszen amibe belenézünk, mikor az orientalizmus tág értelemben vett irodalmát olvassuk, az nem görbe tükör, amelynek görbülleteit szorgos munkával kijavíthatjuk, hanem inkább az „experimentális irodalom valamiféle extrém példája, amely kizárólag saját magukra utaló jelölők vég nélküli sorából áll” (Clifford 1994:260). Ha viszont nem létezik egy jelölt, akkor a reprezentáció igaz és pontos voltának kérdése is problematikusává válik.

Said könyvének egyik fontos állítása, hogy a Nyugat évszázadok óta lényegében esszencializálta a Keletet, változatlanul tételezte azokat a toposzokat, amelyekről amúgy azt képzelte, hogy nem kevés találékonysággal írják le a keleti emberek világát. A legközismertebbek – és minden bizonnyal a legmegalázóbbak – az olyanok, mint például hogy

a kelet despotikus, agresszív, illogikus, könyörtelen, fanatikus, szexuális fülledtségben tobzódik, vagy éppen olyanok, hogy a keleti ember nemes, csak éppen nem tudja helyesen kifejezni gondolatait, ezért képviselni kell őt, beszélni kell helyette. Az *Orientalizmus* lényegében azt állítja, hogy az ilyen és ehhez hasonló toposzok – hol kifinomultabb, hol kevésbé kifinomult formában – megjelentek az irodalomtól kezdve az orientalista tudományokon át a politikáig szinte minden, a keleti világgal foglalkozó tudásterületen, összeállva egy olyan tudásrendszeré, amely minden egyes nyugati ember szeme előtt ott lebegett, amikor a keleti világgal kezdett foglalkozni. Az *Orientalizmus* egy lehetséges olvasata tehát, a tradíció és az individuuum küzdelmének története, és Edward Said ebben a küzdelemben a megértésen alapuló individuális és humánus közelítések mellett teszi le a voksát. Visszaulva viszont az elméleti háttérre, egy olyan diszkurzív rendszer, amelynek alapjait a foucault-i elmélet jelenti, ez egy meglehetősen kilátástalan voksolás.

Az *Orientalizmus* sok vitát kiváltó, nem kellőképpen tisztázott elméleti hátterű könyv, melynek meggyőző ereje nem a teoretikus megfontolások aprólékos kidolgozásából származik, hanem abból, hogy szerzője a feldolgozott szövegek olyan aspektusára mutat rá, amelynek belátásához az olvasó számára nem elméleti reflexiókra, hanem saját – Kelet és Nyugat egyenlőtlen kommunikációjával kapcsolatos – releváns tapasztalatainak önkritikus újraértelmezésére van szükség. Edward Saidot – az időnként túlzottan indulatos vita keretében – lényegében minden szaktudomány megvádolta azzal, hogy nem ért ahhoz, amiről ír, és valószínű, hogy ennek a könyvnek nem is egy részterületen elvégzett precíz, mikroléptékű vizsgálódás az erénye, hanem egy folyamat felvázolása. A később Said gondolatai nyomán induló posztkoloniális vizsgálódások erénye már – többek között az *Orientalizmus* kritikájában felmerült problémák alapján – az apró részletekben való elmélyülés, és az *Orientalizmus* helyenként valóban túlzóan nagyívű genealógiájának finomítása lett.

Mindez az ellentmondásosság talán következik a szerző ellentmondásos személyiségéből is. Edward Said nehezen skatulyázható: lenyűgöző tudása van a nyugati irodalmáról, filozófiájáról és klasszikus zenéjéről (állítólag zongoraművészként sem tehetségtelen), mély humanizmusa és határozott politikai kiállása ellenfeleiben is tiszteletet ébreszt, ugyanakkor banális magyarázkodásra kényszerül, miért is hajigál köveket éppen egy kőhajításnyira egy izraeli katonai ellenőrzőponttól Dél-Libanonban. A *Ha'aretz* című izraeli napilapban – amely szó szerint barátságos, mély érzésű, bölcs, ravasz és jó humorú embernek írja le Saidot – az egekig dicséri a Hezbollah szellemi vezetőjét, azt állítja Yitzhak Samírról, hogy érdekében állt együttműködni Hitlerrel, ám ugyanebben az interjúban azt is kijelenti, maximálisan ellenzi, hogy a zsidók valaha is elhagyják Palesztina (és természetesen nem a megszállt területek!) földjét.¹

A Torontói Egyetem az idén díszdoktorrá avatta Edward Saidot. Az ünnepségen elmondott beszédében Said – többek között – az alábbiakat mondta: „Az értelmiségi feladata az, hogy megkérdőjelezze a tudás kereteit, hogy feltegye a kérdést, ki húz hasznot egy bizonyos tudásból, és miért pont ilyen ez a tudás.”² Később még hozzátette: „tegyék fel a zavarba ejtő kérdéseiket, akkor is, ha azok ellentmondásokba is keverik majd Önöket. Ez olyan tulajdonság, amelytől sokunk úgy irtózik, mint a pestistől. Az ellentmondásosság azonban a gondolkodás lényege, minthogy az ebből fakadó energia nél-

kül, az elszánt kérdés nélkül, és mélyről fakadó humanizmus nélkül igazából csak a halál valamiféle formája marad mindannyiunk számára.”³

Az *Orientalizmus* is feltette a maga ellentmondásos, ám fontos kérdéseit két kultúra viszonyáról, egymás megismerésének lehetőségeiről. Aligha gondolhatjuk 2000 őszén a híreket hallgatva, hogy e kérdések létjogosultsága, aktualitása bármit is kopott volna az elmúlt huszonkét évben.

JEGYZETEK

1. Ha'aretz – English Internet Edition. 2000. augusztus 18.
2. Toronto Sun – Internet Edition. 2000. június 18.
3. Toronto Sun – Internet Edition. 2000. június 18.

IRODALOM

CHATTERJEE, PARTHA

1992 Their Own Words? An Essay for Edward Said. In Edward Said. A Critical Reader. M. Sprinker, ed. Oxford: Blackwell.

CLIFFORD, JAMES

1994 The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art. Cambridge: Harvard University Press.

ELON, ÁMOSZ

2000 A száműzött hazatérése. Edward Said emlékiratairól. Magyar Lettre Internationale 37:73–76.

SAID, EDWARD

2000 A sehonnai (részlet). Magyar Lettre Internationale 37:76–77.